

NİZÂMÎ GENCEVÎ'NİN HAYATI, VAKFİYESİ VE GENCE'DE KURULAN DİĞER VAKIFLAR HAKKINDA BAZI TETKİKLER GENCE ŞEHRİNİN TARİHİ SÜRECİ

Anahtar kelimeler: Gence tarihî, Nizami Gencevî, zaviye ve vakıf sistemi, Osmanlı tahrir defterleri, Safevî–Osmanlı dönemi, Gence şehrinin sosyo-ekonomik hayatı

Gence ismi tarih süreci içerisinde çeşitli şekillerde kaynaklarda geçmektedir. İslam kaynaklarında *Cenze* veya *Kence*, Fars kaynaklarında *Gence*, Ermeni ve Gürcü kaynaklarda *Grandzak* veya *Gandza* şekillerine rastlanmaktadır. Şehir adını İslamiyet öncesi dönemlerde Maraga yakınlarındaki² hükümet merkezinden aldığı düşünülmektedir. Şehrin isminin Türkçe “gen yer” yani “açık geniş yer” anlamına geldiği veya diğer bir görüşe göre de Pehlevicedeki anlama tekabül eder şekliyle “hazine, mahsul deposu” anlamlarında olduğu kaydedilmektedir.³ Şehir 1804 Rus işgali ve 1920 sırasındaki Milli Mukavemet Hareketi’ni tenkil sırasında farklı isimlerle anılsa da bugün Milli Azerbaycan Cumhuriyeti döneminden itibaren eski ismi yani *Gence* şekliyle anılmaktadır.⁴ Gence şehri Kafkas dağ grubunun kuzeyde ovası ile birleştiği yerde, Kür Irmağı’nın sağ kolunu oluşturan Gence Çay’ının her iki yakasında, Bakü-Batum demiryolu üzerinde bulunmaktadır. Şehir, Bakü’den sonra Azerbaycan’ın en büyük kenti konumundadır.⁵

Şehrin tarihi süreci hakkında geniş malumat olmakla birlikte milattan önceki devirlerde Türk Sakalar tarafından mesken olarak kullanıldığı görülmektedir. Sakalar Asur kitabelerinde ismi Gog veya Gogu olarak yazılan hükümdarları döneminde Kimmerleri izleyerek Kuzey Azerbaycan’a geldiler. M.Ö. 665’te Kür Irmağı’nı geçen Sakalar bugünkü Gence şehrinin batısından Gog’un ismine atfen Gogaren denilen ve Gence’nin doğusundaki Sakasen/Sakasena olarak adlandırılan bölgede yerleştiler.⁶ Tarihi kaynaklarda şehrin 730-731

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E-mail: cerdogan@atauni.edu.tr

² Azerbaycan’ın eski dönemlerinde İskender tarafından M.Ö. 328’de satrap olarak Atropat’ın gönderilmesinden sonra onun adı ile anılmaya başlayan bir devlet oluştu. Bu devlet Helen kültürü ve onun ilerleyişine direnen ilk unsur olması bakımından önemlidir. Nitekim bu bölgenin başkenti olan şehrin Taht-ı Süleyman harabelerinden dolayı Maraga şehrinin güneydoğusundaki mıntıka olarak gösterilmektedir. Gence’nin de ismin bu dönemdeki kaynaklarda çeşitli şekillerde geçen haliyle buradan geldiği düşünülmektedir. W. Barthold, “Azerbaycan ve Ermenistan”, Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, Say. 14, 1963, s. 77.

³ Oktay Efendizade, “Gence”, *DİA*, c. 14, s. 17.

⁴ İlk Rus işgalinde şehre “Elizabetipol” ki Rus Çarıçesine atfen denilmiş ve 1920’deki tenkil hareketine iştirak eden Rus komünistinin ismine atfen de “Kirov-âbâd” adı verilmiştir. Mirza Bala, “Gence”, *İA*, c. 4, s. 762.

⁵ Mirza Bala, “Gence”, s. 762.

⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasyası’nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Haz. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2009, s. 101; Bu yerleşim yerinin sonraları Şamhur-Çay bölgesinde Gerdıman civarında Sakasen adıyla Uti’lere ait bir merkez olduğu görülmektedir. A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 166; A. Zeki Velidî Togan, Azerbaycan, *İA*, c. II, s. 97; Gürsoy Solmaz, *Selçuklular’dan Osmanlılar’a Gence*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997, s. 14.

yıllarında Hazarların Araplara karşı girdiği sefer esnasında tahrip edildiği görülmektedir.⁷ M.Kagankatvatsi'ye göre 9. Asrın ortasında kuzey Azerbaycan'ı ele geçiren Hazar Padgos'tan sonra oğlu Agvanlıların elinde bulunan Arşakaşen eyaletinde Gence'yi kurarak Sisakan'a akınlar düzenlemiştir. Kazvînî buranın 659-60 yılları arasında, Mîrhând ise Sâsânî hükümdarı Kubad zamanında kurulduğunu ifade eder. Müneccimbaşı'nın kaynaklarından olan ve müellifi belli olmayan Târihu'l-Bâb'a göre ise şehir 859'da Halife Mütevekkil Alellah'ın sergerdelerinden olan Muhammed b. Hâlid b. Yezîd tarafından imar edilerek kendisine iktâ olarak verilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda şehrin 6-8 yüzyıllar arasında kurulduğu düşünülmektedir.⁸

Dede korkut hikâyelerinde Berdea ile birlikte Oğuz Türklerinin kuzey hududu olarak gösterilen ve Bağlı oğlu Arman'ın malikânesi olan Gence, önceleri küçük bir şehirken Berdea'nın önemini kaybetmesiyle Arran bölgesinin merkezi konumu haline geldi. Sâlâriiler 955 yılından sonra buraya hâkim olurken, 970 yılından itibaren de Şeddâdîler hâkimiyetine girdi ve bu dönemde şehir sur dışına genişleyerek ticari merkez durumunu aldı.⁹ Gence 1054'de Tuğrul Bey'e¹⁰ tabi olan Şeddâdîlerle birlikte Selçuklu hâkimiyetine girdi ve bölgeye Yakutî vali olarak atandı. Alparslan döneminde Gence valisi olan Fazlûn üzerine Nizamî-mülk'ün bir seferi vardır.¹¹ Melikşah zamanında Emir Savtekin'e verilen bölgeye çok sayıda Türkmen yerleştirildi. Melikşah'ın Kafkasya Seferi'nde tahrip olan şehir 1088'den sonra tam olarak Selçuklu hâkimiyetine girdi. Şehir 1093 yılından sonra Muhammed Tapar'ın hakimiyet sahası içerisinde kaldı.¹² 1139'da bölgede olan bir deprem sonucu 300.000'e yakın insan hayatını kaybetti ve Kepez dağından kopan bir kütle Aksu Irmağı'nı kapattı ve şimdiki Göygöl oluştu. Selçuklu valisi Karasungur döneminde şehir yeniden imar edildi ve şehrin sosyal, ekonomik ve demografik yapısı gelişmeye başladı. İldenizliler döneminde de bir merkez olma hüviyetini devam ettiren Gence bu dönemde yer yer Gürcü akınlarına uğradı.¹³ Ancak şehir Ön Asya'nın en görkemli şehirleri arasında sayılmakta ve "Arran şehirlerinin anası" olarak anılmaktaydı. Ayrıca Gence, İldeniz ve Cihan Pehlevan zamanlarında ilmi ve edebi yönden yetiştirdiği ve cezbediği âlimlerle dönemin gözde bir şehri haline geldi. İbrahim b. Muhammed el-Cenzî, Yezid b. Ömer el-Cenzî, Ebü'l-Ulâ Gencevî, Muhsetî Hanım ve Şeyh Nizamî Gencevî gibi şair, âlim, muhaddis ve mütefekkirler bu dönemde yetişmiştir.¹⁴

Moğol ilerleyişi sırasında Gence yoğun bir nüfusa ve müstahkem bir kaleye sahipti ve Moğollara fidye vererek istiladan kurtuldu (1221). Moğollar Gence'yi düşürdükten sonra Gürcü memleketlerinin önü açılmış oldu.¹⁵ Celaleddîn Harezşah, 1225'de Gence'yi ele

⁷ İsmail Mehmetov, s. 176-177.

⁸ Oktay Efendizâde, "Gence", s. 17.

⁹ İsmail Mehmetov, s. 201, 236-237.

¹⁰ Tuğrul Bey'in Anadolu Seferleri sırasında Selçuklu kaynağı olan Azîmî'ye göre şehrin Kutalmış tarafından kuşatıldığı nakledilmektedir (*Azîmî Tarihi, Selçuklular dönemiyle İlgili Bölümler*, (H. 430-538=1038/39-1143/44), Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006, s. 10; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Hakimiyeti*, Ötüken Yay., 2008, s. 129.).

¹¹ el-Hüseynî, Şadrüddîn Abûl-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali, *Ahbârü 'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s.29; Selçuklu veziri olan Nizamül-mülk'ün eğitim sürecinde belli bir dönem Gence'de kaldığı da bilinmektedir (İbnü'l-Adîm, *Biyogarfilerle Selçuklular Tarihi Bugyet't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989, s. 39).

¹² Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve alban Salnamesi Mhitar Koş*, Azerbaycan Türkçesine Çev. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yay., İstanbul 2006, s. 321.

¹³ el-Hüseynî, s. 110-111.

¹⁴ Mirza Bala, "Gence", s. 762; Oktay Efendizâde, "Gence", s. 17-18.

¹⁵ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri*, 1220-1350, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987, s. 37.

geçirmesi için Orhan kumandasında bir ordu sevk etti.¹⁶ Şehirde Gence ahalisi Harezmi garnizonunu basıp isyan ettilerse de daha sonra Celaleddin olayı bastırdı.¹⁷ 1235'de ise Moğollar Gence'yi aldılar ve şehri harap hale getirdiler. İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminde şehir yeniden imar edildi. 14. Yy'ın ikinci çeyreğinden sonra şehre Celayirliler hâkim olurken, 15. Yy'da bölgeye Karakoyunlular hâkim oldu Kara Yusuf'un tanınmış emirlerinden olan Emir Karaman tarafından yönetildi.¹⁸ Timurlular döneminde Şahrüh Mirza, Azerbaycan Seferi'nden sonra bölgeye hâkim oldu (1435).¹⁹ Daha sonra bölge Akkoyunlu hâkimiyeti ve Kaçar idaresine girdi. Safevî Devleti'nin kuruluşundan sonra oluşturulan eyalet idari sisteminde Gence ve Karabağ Kaçar emirlerinin elinde kaldı²⁰ ve Ziyadoğulları bölgeyi 1804 Rus işgaline kadar yönetti.²¹

Osmanlı-Safevî devletleri arasındaki savaşlar 16. Yy'dan 18. Yy'ın başlarına kadar Kafkas hâkimiyeti doğrultusunda devam etmiştir. III. Murat zamanında Şark Seferleri olarak tarihe geçen savaşların ilk yıllarında Gence hâkimi İmam Kulu Han Osmanlı kuvvetleri ile Şuburan mevkiine yakın bir yerde savaşa tutuştu. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın birlikleri ilk müsademedede geri çekildiyse de tarihe "Meşale Savaşı" olarak geçen ikinci mücadelede Gence hâkimi 7000 kayıp ve 3000 esirle geri çekilmek zorunda kaldı.²² Ferhad Paşa, Şah'ın Horasan'daki meşguliyetinden ve Gencelilerin şehri terk etmesinden dolayı 1 Eylül 1588'de şehre girdi.²³ Paşa şehrin surlarını tahkim ettirerek ve kaleyi inşa ettirerek savunma hattını güçlendirdi. Ayrıca kaleye muhafız birlikleri yerleştirdi, zahire depoladı ve bir hazine oluşturdu.²⁴ Gence merkez olmak üzere bölgede eyalet tahsis edildi ve beylerbeyliğine Çerkez Haydar Paşa görevlendirildi.²⁵ Gence vilayeti 1593 yılı Tahrir Defteri'ne göre yedi sancağa ayrıldı.²⁶ Vilayet Anadolu mutasarrıfı olan Hadım Hasan Paşa'ya verilerek, defterdar da görevlendirildi. Ayrıca burada üretilen ipekten, her yıl 150 yük hazineye gönderme şartı verildi.²⁷

Şehir 17. Yy başlarında yeniden başlayan Osmanlı-Safevî savaşlarında I. Abbas tarafından ele geçirildi ve tahrip edildi. 1722'de Çar I. Petro'nun Karadeniz'e yaptığı istila hareketine karşı Osmanlı Devleti müdahale etti ve burada başlayan mücadeleler ve anlaşmalar neticesinde Gence yeniden Osmanlı hâkimiyetine girdi (1725). Sarı Mustafa Paşa idaresindeki

¹⁶ Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Anıstekinler Devlet*, Çev. Tural Rızayev, Özyılma Matbaası, İstanbul 2003, s. 197; Coşkun Erdoğan, "Hârezmşahlar", Ortak Türk Tarihi, Edt. Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadetin Gömeç, Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2019, s. 267.

¹⁷ Aydın Taneri, *Celâlu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1977, s. 43-47.

¹⁸ Nəcəfli Tofiq Hümbetoğlu, *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri*, Çarşıoğlu, Bakü 2012, s. 35.

¹⁹ İsmail Aka, "Şahrüh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, say. IV, 1989, s. 17.

²⁰ Haydar Çelebi'ye göre Safevî Devleti dönemi Gence valisi Serdar Beğ (Kaçar)'idi. (Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018, s. 39.)

²¹ Mirza Bala, "Gence", s. 763; Oktay Efendizâde, "Gence", s. 17-18.

²² Hammer, Baron Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mümin Çevik, MMP Baskı, İstanbul 2010, s. 1060.

²³ Hammer, s. 1091.

²⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Atatürk Üniversitesi Yay., Sevinç Matbaası, Ankara 1976 s. 388; Ferhad Paşa'nın Gence'yi fethi üzerine Rahîmizâde İbrahim Harîmî Çavuş tarafından Kitâb-ı Gencine-i feth-i Gence adlı eser kaleme alınmıştır (Harîmî, Rahîmi-zâde İbrahim Çavuş, *Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence (Osmanlı -İran Savaşları ve Gence'nin Fethi 1583-1593)*, Haz. Günay Karaağaç-Adnan Eskikurt, Çamlıca Yay., 2010).

²⁵ Selânikî, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Haz. Mehmet İşpirli, c. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 208.

²⁶ Bu sancaklar; Gence (oniki nahiye), Berdea (beş nahiye), Hacin (dokuz nahiye), Ahıstâbâd (beş nahiye), Dizak (üç nahiye), Hekâri (dört nahiye) ve Verende (bir nahiye) olmak şeklindeydi. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defteri (TTD), No: 699; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Atatürk Üniversitesi Ya., Sevinç Matbaası, Ankara 1976, s. 388-389.

²⁷ Solakzade tarihi.

Gence'nin Osmanlı hâkimiyetindeki ikinci dönemi 1735'e kadar sürdü ve Nadir Şah Arpaçayı Savaşı'ndan sonra Gence'ye girdi. Nadir Şah'ın ölümünden sonra müstakil hanlıklardan biri olan Gence, Rusların 1803'de başlattığı kuşatmaya maruz kaldı. Rus komutan Sisianov'a karşı direnen Cevâd Han tüm gayretine ve şehadetine rağmen şehri sayıca üstün olan Ruslar aldı. 7000'den fazla insan öldü ve İran ile yapılan Gülistan Antlaşması ile Gence Rus topraklarına katıldı. Rus idaresinde bir ara Tiflis vilayetine bağlanan Gence daha sonra kurulan Elizavetpol vilayetine bağlandı. Sekiz kazaya ayrılan şehir ekonomik açıdan kalkınmaya başladı. Bu dönemde Ermenilerin Gence'deki Müslümanların evlerini yakıp mallarına tecavüzde bulunması üzerine Osmanlı hükümeti Rusya'ya müdahale etmesi yönünde teşebbüste bulundu.²⁸

Gence 1918'de Feth Ali başkanlığındaki Azerbaycan Milli Bağımsız Hükümeti'nin başkenti olarak intihab edildi. Kurtuluş mücadelesinin merkezi olan Gence Rus istilasına karşı direnişin simgesi oldu ve aynı zamanda Türk askeri alayına karargâhlık yaptı. 1920'de Milli Hükümet'in düşmesinden sonra şehir Rusların işgaline uğradı (1 Mayıs). Albay Cihangir liderliğindeki direniş bir ara şehri geri aldıysa da 31 Mayıs'ta Ruslar katliam yaptılar. Şehir Bolşevik katliamı sonrası nüfus bakımından yarı yarıya azalırken 1990'larda şehrin nüfusu 280.000 ulaştı ve bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önemli şehirlerinden biri konumundadır.²⁹

1. NİZAMÎ GENCEVÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

Azerbaycan ve İran tarihinin büyük şairlerinden biri olan Cemal-el-din Ebû Muhammed İlyas b. Yusuf b. Zakî b. Mu'ayyad Nizâmî, doğum tarihi³⁰ sarîh olmamakla beraber Gence'de dünyaya gelmiştir.³¹ Nizâmî daha çok edebiyat ve ilahiyat konularında uzman olsa da onun akli ve nakli ilimler hususunda ehil olacak derecede bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Eserlerinden elde edilen ve hayatına dair diğer kaynaklardan tetkik olunan bilgilere göre tahsilini Gence'de yapmıştır. Onun dönemin ilimleri üzerindeki derûnî bilgisi, şiirlerindeki felsefî ve fikrî altyapı tahsil hayatının çeşitliliğini ortaya koymakta ve bu noktada şairin Bağdat gibi dönemin ünlü ilim merkezlerinde eğitim almış olacağı düşüncesini akla getirmektedir. Fakat böyle bir bilgi eldeki eserlerinde mevcut değildir. Diğer taraftan bu durum ayrıca Gence'nin eğitim hayatının zenginliği ve bölgenin siyasi koşulları doğrultusunda doğu-batı yönünde bir kültür merkezi olduğunu da göstermektedir.³² Nizâmî, edebiyat, felsefe, tıp, astronomi ve musiki gibi alanlarda uzmanlık derecesinde bir hâkimiyete sahipti. Onun eserlerinde kullandığı milli hikâye ve destanlar, atasözleri ve deyişlerle darbü'l

²⁸ Mirza Bala, "Gence", s. 764-765; Oktay Efendizâde, "Gence", s. 19.

²⁹ Mirza Bala, "Gence", s. 764-765; Oktay Efendizâde, "Gence", s. 19.

³⁰ Bu konu hakkında edebiyat tarihi ve tezkire yazarlarını muhtelif görüşleri mevcuttur. Nizâmî'nin Mahzenü'l Esrâr'ını henüz kırk yaşına gelmeden yazdığına dayanarak doğum tarihinin 1135 ve biraz sonrası olması gerektiği (Zebîhullah Safâ, Târîh-i Edebiyât Der İran, c. II, Tahran 1339, s. 800), yine buna yakın bir tarih olarak Wilhelm Bacher'in verdiği bilgilere istinaden kabul edilen 1140 tarihi (Edward Browne, A Literary History of Persia, c. II, 1956, Cambridge At The University Press, s. 400), ayrıca Ahmed Ateş'in İkbâlnâme, Mâhzenü'l-Esrâr gibi eserlerinden yaptığı inceleme sonucunda 1152 yılı civarında olabileceği gibi görüşler mevcuttur. Bu konu hakkında oldukça farklı iddialar olmasına karşın Azerbaycan'da bugün genel olarak kabul edilen doğum tarihi 1141 yılıdır ve UNESCO bu tarihi esas alarak 1991 yılını şairin 850. doğum yılı hasebiyle "Nizâmî Yılı" ilan etmiştir (Nazir Akalın, "Nizâmî-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, say, 7/güz, 1998, s. 69; Ahmed Ateş, "Nizâmî", İA, c. 9, s. 318).

³¹ Şairin doğum yeri hakkında da çeşitli bilgiler ortaya atılmıştır. Onun Kum'un Tafrâş kasabasının Ta köyünde dünyaya geldiği, daha sonra babası ile Gence'ye vasil olduğu ki bu idianın İkbâlnâme'de görülen ve sonradan eklenen bir beyte dayandığı ortaya konulmuştur. Nitekim bu dayanaksız iddialara rağmen Nizâmî, Gence'de doğmuş ve burada yaşamıştır (Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1951), s. 41; Ahmed Ateş, "Nizâmî", s. 318).

³² Mehmed Emin Resulzade, s. 45.

meseller nasıl bir kültürel zenginliğe sahip olduğunu göstermesinin yanı sıra bilimsel altyapısının ne kadar geniş olduğunu da yansıtmaktadır. Nitekim şairin eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Arapça, Süryanice, Pehlevîce ve İbranîce bildiği, Ermenice ve Gürcüce dillerine de aşina olduğu görülmektedir. Nizâmî'nin eğitim hayatının ise anne ve babasının genç yaşta ölmelerinden dolayı dayısı Ömer'in üstelendiği görüşleri mevcuttur ki bu durumun rivayet hükmünde olduğu kanaati yüksektir.³³ Türk ve Fars edebiyatının bu abidevî şahsiyetinin keskin ve derin zekâsı, ilmî ve felsefî altyapısı ve insanî temeldeki değer anlayışı evrensel bir hüviyet kazanmasındaki en önemli unsurlardır.

Kişisel hayatı hakkında şairin eserlerinden elde edilen bilgilere göre gösterişten uzak riyazat hayatı yaşadığı, dönem dönem halvet ve çilelerle zühd içerisinde olduğu görülmektedir. Nizâmî'nin şeyhi hakkında da çeşitli görüşler vardır. Bazı kaynaklarda Ahî Farac (Farruh) Zancanî'nin müridi olduğu, bazılarında ise kırk yaşından sonra Şeyh Cemal Mavsilî'nin dergâhında sülûk ile iştigal ettiği bilgileri vardır. Ancak bu her iki bilgi de hem Ahî Farac'ın yaşadığı dönem hem de Şeyh Cemal dergâhında geçirdiği sürenin şairin eserlerini yazdığı döneme denk gelmiş olması yönlerinden dolayı doğru görünmemektedir. Geçim kaygısından uzak olan Nizâmî, bilhassa Mahzenü'l-Esrâr'ı yazdığı döneme kadar emir ve bölge hükümdarlarına gönderdiği şiirlerle kıt kanaat hayat sürmüştür. İlim ve edebiyat ile geçen bir hayatı mahsusen Münzevî bir çile ile dolduran Nizâmî, padişah ve emirlerin yakınında olmaktan kaçınmıştır.³⁴

Nizâmî, Erzincan'da hüküm süren Mengüceklî Beyliği hükümdarı Melik Fahreddin Behramşâh'a gönderdiği eseri Mahzenü'l-Esrâr'ı ile mühim bir ihsana matuf olmuştur. Behramşâh bu abidevî eserin kıymetini anlayarak ona 500 altın dinar, 5 rahvan katır, tam koşumlu 5 at ve elbiseler göndermiştir.³⁵ Nizâmî, bu eseri kendisinin takdim etmek istemesine rağmen yolların asayişsizliğinden dolayı eserini Behramşâh'a göndermek zorunda kalmıştır. Çeşitli bey, hükümdar ve emirlerden ihsan ve lütuflar almasına rağmen Nizâmî hiçbir zaman resmî bir görevde bulunmamış ve saray erkanı ile ilişkiye girmemiştir. O zahirî parıltıların aldatici olduğunu düşünmüş ve öz kapısının arslanı olmayı tercih etmiştir.³⁶ Nizâmî hayatı boyunca üç kere evlenmiş ve ilk eşi olan Derbend emirinin gönderdiği Kıpçak asıllı cariyeyi genç yaşta kaybetmiştir. Tek oğlu olan şairin, bir şiirinden anlaşıldığına göre küçük yaşta kaybettiği diğer bir oğlunun varlığı da tespit edilmiştir.³⁷

Genceli Nizâmî'nin hayatı, ilmi, edebi ve sufi faaliyetlerle Gence'de son bulmuştur. Onun ölüm tarihi hakkında da muhtelif bilgiler vardır ki 1939 yılında çekilen mezar fotoğrafına göre 1203 tarihi yazılıdır. Nizâmî'nin defnedildikten sonra defin yeri konusunda çıkan sorundan dolayı mezarı açılmış na'şçı çıkarılmış ve bir süre öylece kalmıştır. Daha sonra Gencelilerin çabasıyla aynı yerine defnedilmiştir. Ayrıca mezar birkaç kere tahribata uğramıştır.³⁸ Nizâmî'nin mezarı şimdi Ehmedbeyli beldesinin Hemdan köyünde olup “Şıx

³³ Ahmed Ateş, “Nizâmî”, s. 318; Nazir Akalın, s. 71-72.

³⁴ Ahmed Ateş, “Nizâmî”, s. 319; Nazir Akalın, s. 73

³⁵ Eserin mukaddimesinde Behramşâh'ın bir medhiyesi yapılmakla beraber eser ahlaki mahiyette yazılmıştır. İbn-i Bîbî, el-Hüseyn b. Muhammed b. 'alî el-Ca'ferî er-Rugedî, *el-Avâmirü'l-'alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, Haz. Adnan Saduk Terzi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1956, s. 70-72. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötügen yay., İstanbul 2004, s. 80.

³⁶ Nazir Akalın, s. 73.

³⁷ Mehmed Emin Resulzade, s. 45; Lamiya Mustafayeva, Nizâmî Gencevî'nin Felsefesinde Manevi Değerler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Bursa 2022, s. 11.

³⁸ Şairin ölüm yılı olarak, 1180, 1194, 1200, 1203, 1209 gibi tarihler verilmektedir. Lamiya Mustafayeva, s. 14.

düzü” veya “Şeyx düzü” olarak bilinen yerdedir. Bu köy Yedi Güzel eserine karşılık kendisine hediye edilmiştir.³⁹

Nizâmî'nin defnedildiği yerde genelde mütefekkir ve sanatkârların, halkın kıymet verdiği şahsiyetlerin mezarlarının da olduğu arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkmıştır. Ziyaretgâh haline gelen türbe daha sonra vâkıfa dönüştürülmüştür. Ancak bu türbenin Osmnalı-Safevî savaşları sırasında tahrip olduğu, yeniden onarıldığı ve Rusya-İran savaşları sırasında tekrar harap bir hale geldiği bilinmektedir. 19. Yy'da Mirze Adıgözel Bey tarafından tadilatı yapılan türbe, Esger Adıgözel tarafından onarıma tabii tutulmuş ancak sonrasındaki ilgisizlik yüzünden türbe yine harabe olmaktan kurtulamamıştır. 1922 yılında Gence'deki aydınlar Nizâmî'nin hatırasını yaşatmak ve türbesini yaptırmak adına bir “Nizâmî komisyonu” kurmuş ve komisyon halktan topladığı paralarla mezarı yeni Gence'deki Şah Abbas Camii'nin yanına taşımaya karar vermiştir. Mezarda bir şala sarılı olarak Türk usulüne göre konulmuş Nizâmî'ye ait olan iskelet bulunmuş, ancak mefutunun ayakucunda bir kadın iskeleti olduğu da tespit edilmiştir. Bu kadın na'sının ise Nizâmî'nin çok sevdiği eşi Apak'ın olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra Bakü İlimler Akademisinde gelen M.A.Mirbağrıovun'un kararı ile çıkarılan iskeletler tekrar eski yerine defnedilmiştir. Türbesi yapılmayan Nizâmî'nin kabrine 1939 yılındaki çekilen fotoğrafa göre, doğum ve ölüm tarihleri, Latin alfabesiyle de mahlası ve ismi yazılan bir mezar taşı dikilmiştir. Aynı tarihte resmi kutlama kararı alınmasına rağmen bu kutlamalar II. Dünya Savaşı nedeniyle 1947 yılında yapılabilmıştır. Şairin mezarının türbe haline getirilmesi ise doğumunun 800. Yılı münasebetiyle 1941 yılında gerçekleşmiştir.⁴⁰

Türk ve dünya edebiyatının mühim bir değeri olarak Nizâmî Gencevi'nin bugün Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından dünyaya tanıtılması, fikir ve düşüncelerinin araştırılarak kültürel zenginliğin korunması ve yaşatılması için birçok çalışmalar yapılmaktadır. Bu doğrultuda Azerbaycan Cumhuriyeti 2021 yılını şairin doğumunun 880. yıldönümü münasebetiyle “Nizâmî Gencevî” yılı ilan etmiştir.⁴¹

2. ŞEYH NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ ZAVİYESİ VAKFI

Vakıf, bir malın, gelirin ya da mülkiyetin kalıcı olarak hayır amaçlı tahsis edilmesidir. İslam medeniyetinin insani ve toplumsal temelli en önemli unsurlarından biri olan vakıf müessesesi, hukuki nitelikli yardımlaşma ve dayanışma kurumudur. Kurân-ı Kerîm'de vakıf kurumunun mahsusen bir ifadesi yer almasa da hayır ve yararlı işleri nasihat eden birçok ayet yer almaktadır. Bu noktada İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Hz. Muhammed'in ölümden sonraki hayatın hayır ve sadaka ile amellerin devamını niteleyen hadisleri doğrultusunda hareket edilmeye başlanmıştır. Nitekim başta sahabe olmak üzere sonraki dönemlerde vakfetme geleneği oluşarak sosyal yardımlaşma zamanla kurumsal hale getirilmiştir.⁴²

Yukarıda belirtildiği üzere Nizâmî Gencevi'nin zamanla manevi bir derinlik kazanan şahsiyeti türbesinin bir ziyaretgaha dönüşmesine sebep olmuştur. Bu minvalde Şeyh Nizâmî'nin türbesi bir zaviye mahiyeti olarak İslam kurumsal içeriği kapsamında bir vakıf müessesesi halini almıştır. Vakfın hangi dönemde kurulduğu hakkında elde mevcut bilgi bulunmamaktadır. Çünkü vakfın, vakfedenin iradesiyle belirlendiği, nasıl yönetileceği, vakfedilen malların esas ve ölçüleri, bunlardan kimin nasıl faydalanacağı gibi şart ve

³⁹ Şeyh Nizâmî'nin türbesi Qızıl Arslan kalesi yakınlarındadır. Bazı kaynaklarda Türbenin olduğu mevkii İskender Bey Münşi mahallesi olarak geçmektedir. Mehmed Emin Resulzade, s. 357; Lamiya Mustafayeva, s. 14.

⁴⁰ Mehmed Emin Resulzade, s. 357-361; Lamiya Mustafayeva, s. 15-16

⁴¹ Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 5 yanvar 2021-ci il.

⁴² Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, DİA, c. 42, s. 475-476.

beyanları içeren vakfiyesi yoktur. Şeyh Nizâmî zaviyesinin vakfiyesinin olmayışı, özellikle vakfin ne zaman kurulduğu konusundaki hususu karanlıkta bırakmaktadır. İslam dünyasında önceleri sözlü olarak yapılan vakfiyeler zamanla kayda geçirilmiş ve kuruluş ve meşruiyet esasları belirlenmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Arşiv vesikalarındaki Tapu Tahrir Defterindeki kayıtlar bilgi verici mahiyette olmakla birlikte dönem öncesi vakfin işleyiş ve esaslarının devamlılığını göstermesi bakımından oldukça ehemmiyetlidir.

13. yy da Gence'nin Kürek (Ködek) nahiyesinde kurulan şeyh Nizamiyi Gencevî zaviyesi vakfı hakkındaki en erken arşiv vesikaları 1595 yılına aittir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivinde 699 numaralı Tapu Tahrir Defteri'ndeki kayıtlar bu vakıfla ilgili bize sınırlı da olsa birtakım bilgiler vermektedir. Kayıtlara göre Ferhad Paşa veyahut Hızır Paşa'nın emriyle kendisine hayrat tahsis edilen bu zaviye vakfı için ortaya konulan şartlar Osmanlı idaresi öncesindeki düzenin devam ettirilmesinden ibaretti:

2.1. Vakfın Gelirleri

Buna göre zaviye vakfına Gence'ye bağlı Büyük Kürek (Kürek-i bozog) nahiyesi köylerinden diğer adı da Hamduniyan olan İle köyüne ait malikâne gelirinin yarısı vakfedilmişti. Buradan gelen gelir 3500 akçe olarak kaydedilmişti. Yine Gence'de bulunan Pir Celil Nehri'nden elde edilen malikâne geliri buraya vakfedilmişti. Bu gelir 2000 akçe idi. Kuşkara Nehri'nin yanında bulunan Kozanlubahçe Nehri'ne ait mezranın yarı malikâne geliri olan 1500 akçe bu zaviyenin vakfına bağlanmıştı. Kürek nahiyesindeki Zazali Nehri'ne ait Tahta-i Çeltük zemini bir kıt'a olarak zaviyeye aktarılmıştı ve buradan elde edilen gelir ise 1500 akçe idi. Bunlara ilaveten Gencebasan'da bulunan Şakir Nehri'nin etrafındaki bir kıt'a bostan zemininden 180 akçe gelir alınmaktaydı. Yine Gence'de bulunan Dinareside Nehri'nin yakınında bulunan 20 tagarlık⁴³ bir kıt'a çiftlik zemininden 1600 akçe gelir edilmekteydi. Tüm bu vakfa bağışlanan hayratlardan elde edilen toplam gelir yıllık 10280 akçedir. Bu gelirlere ilaveten Gence şehrinin merkezinde bulunan bir Kapan (Hapan) içinde iki adet nalbant dükkânından günlüğü iki akçe olmak üzere toplam 1440 akçe, yine bir adet kasap dükkânından günlüğü 6 akçe olmak üzere yıllığı 2160 akçe, ayrıca yine şehir merkezindeki bir handa bulunan Habbaz (ekmekçi) dükkânından günlük 6 akçe, toplamda yıllık 2160 akçe olmak üzere gelir elde edilmekteydi. Aynı handa bulunan iki adet sekili hücreden günlük iki, yıllık 1440 akçe gelir elde edilmekteydi. Zaviyenin vakfının bu dükkânlardan elde ettiği toplam 7200 akçe idi. Kendisine vakfedilen tüm gelir kaynaklarından elde ettiği toplam miktar ise yıllık 17480 akçe idi.

2.2. Vakfın Giderleri

Vakfın giderleri vakıf çalışanlarından günlük iâşe ihtiyaçlarından ve tamirat ile bakım giderlerinden ibaretti. 1595 yılına ait kayıtlara göre zaviyedeki iâşe masrafları için günlük 15 akçelik bir gider kalemi oluşturulmuştu. Zaviyenin idaresini yürüten müteveli için günlük 5 akçe tahsis edilmişti. 1595 yılındaki idarecinin ismi Şeyh Baba olarak kaydedilmişti. Vakfın işleyişine nezaret eden nazır için günlük 3 akçe ayrılmıştı. Gelir gider kaydını ve zaviyedeki diğer işleyiş kaydını tutan Katip için ise günlük 2 akçe tahsis edilmişti. Gence Camisi'nin Buk'a⁴⁴ mektebinde müderrislik yapan Mevlana Mehmet için günlük 15 akçe tahsis edilmişti. Ayrıca zaviyenin temizliğinden sorumlu olan Ferraş için günlük 1 akçe ayrılmıştı. İâşe ve personel ücretlerinin yanı sıra türbenin ihtiyacı halinde tamiri ve bakımı için günlük bir akçe ödenek tahsis edilmişti. Tüm bu giderler için günlük 42 akçe, yıllık 15120 akçe harcanmaktaydı. Bahsi geçen gelir gider hesaplamaları hicri takvim esas alınarak yapılmıştı.

2.3. Ek Gelir Kaydı

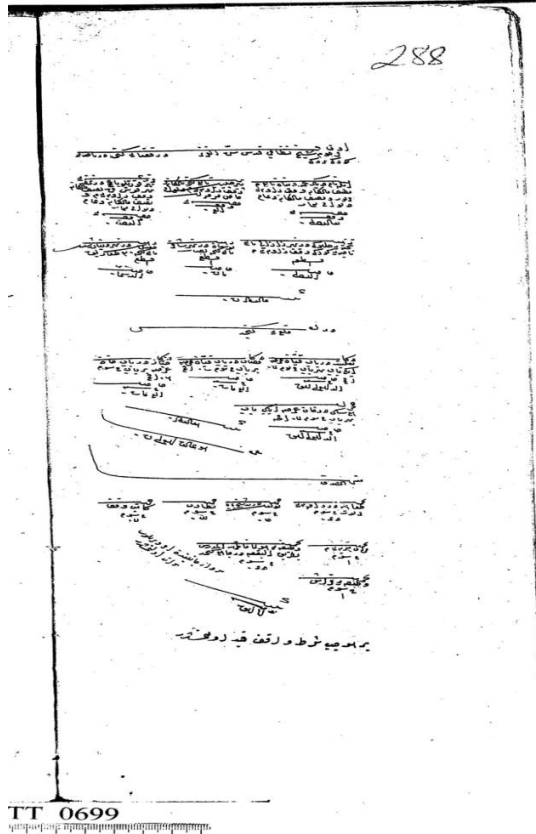
⁴³ Bölgesel bir ölçü birimi.

⁴⁴ Osmanlı döneminde yaygın olarak medrese ile sıbyan mektebi arasındaki bir kurumu ifade etmek için kullanılan terimdir. Mehmet İpşirli, "Buk'a", DİA, c. 6, s. 386.

Nizâmî Vakfı'na Osmanlı kayıtlarına göre sonradan ek gelirden tahsis edildiği görülmektedir. Aynı defter kaydının 33. sayfasında diğer adı Çekberi olan Kozanlı Bağ Nehri köyünün Kuşkara köyü nezdindeki 3500 akçelik yarı malikânesi yine Şeyh Nizâmî zaviye vakfına bırakılmış olmakla birlikte bu kayıt 288. sayfada bulunan zaviye vakfının gelir ve giderlerini gösteren kayıtlar içerisinde gösterilmemiştir. Bu ek gelir kaydı ile birlikte Şeyh Nizâmî-i Gencevî Zaviyesi Vakfı'nın toplam geliri 20.980 akçeye tekabül etmektedir.

Dönemin diğer zaviye vakıfları ile kıyaslandığında oldukça yüksek miktarda bir gelire sahip olan zaviyenin giderleri de aynı şekilde yüksek miktardaydı. Bu bağlamda zaviyenin bulunduğu bölgede oldukça büyük ve işlevsel olduğu, muhtemelen halk tarafından çok rağbet gördüğü, bu nedenle idarece sahip olduğu vakıfların devam ettirilmesine sağlandığı anlaşılmaktadır. Vakfın özellikle bir zaviyede görülmesi normal olan ibâde ve iâşe hizmetlerini yerine getirmesi kadar şehirdeki eğitim öğretim hayatına katkıda bulunması da dikkat çekicidir. Genellikle şehirlerden uzakta ıssız bölgelerde yolcuların hayatını kolaylaştırmak, güvenliği temin etmek veyahut bölgenin şenlendirilmesini hızlandırmak amacıyla zaviyeler kurulur, ancak Nizâmî Gencevî zaviyesinin gerek şehirdeki ekonomik hayata katkıda bulunan dükkânlara sahip olması gerek şehrin eğitim öğretim hayatına katkıda bulunması bu zaviyenin şehirle de yakın ilişki içerisinde bulunduğunu ortaya koyar. Nitekim bu durum ayrıca zaviyenin hem şehir hem taşra ahali tarafından rağbet gördüğünü bu işe onun büyümesine ve daha geniş alanlarda hizmet vermesine neden olduğunu göstermektedir.

4.A. 288 NO'LU DEFTER

Evkâf-ı merhum Şeyh Nizâmî küddes-i sirrûhu el-'aziz der-kazâ-i Gence der-nâhiye-i Kürek-i bozorg

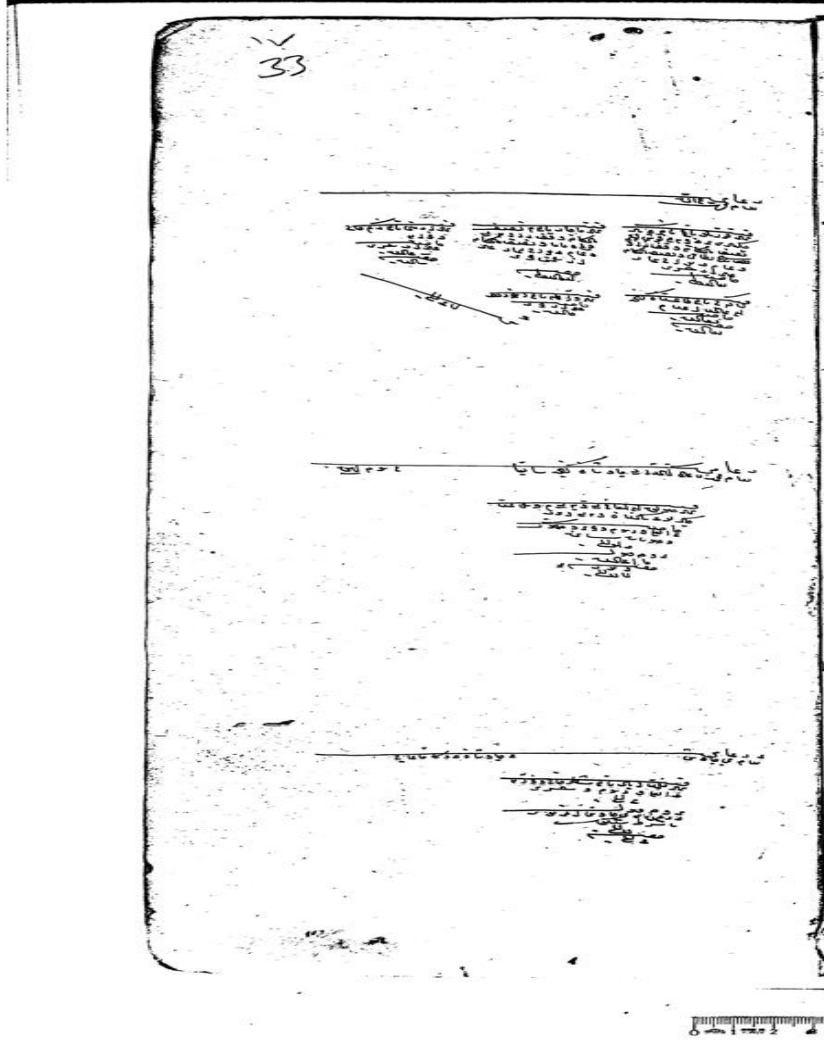
Karye-i İle nâm-ı diğer Hamduniyân tâbi'-i m.

nısf mlîkâne-i vakf-ı zaviye-i mezbur ve nısf malikâne ve tamam divânî tîmâr

	Hâsıl-ı vakf 3500	
Nehri-i Pir Celil tâbi'-i Gence malikâne-i vakf-ı zaviye-i m. Divânî hâss-ı mîrmîrân	Hâsıl-ı vakf 2000	
Mezra'a-i nehr-i Kozanlı Bağçe der-nezd-i nehr-i Kuşkara nısf malikâne-i vakf-ı zaviye-i m. ve nısf malikâne ve temâm divânî tîmâr	Hâsıl-ı vakf 1500	
Zemîn-i Tahta-i Çeltük der-nehr-i Zazalî tâbi'-i nâhiye-i Kürek vakf-ı zaviye-i m. kıt'a 1	Hâsıl 1500	
Zemîn-i bostan der-nehr-i Şakir tâbi'-i Gencebasan, kıt'a 1	Hâsıl 180	
Zemîn-i çiftlik der-nehr-i Dinareşide tâbi'-i Gence, 20tagarlık, kıt'a 1	Hâsıl 1600	
	Yekûn _____	10280
Der nefis-i kal'a-i Gence Dükkân-ı nalband der-bâb-ı kapan-ı arz iki bâb beher bâb fî yevm 2 akçe	Hâsıl fî sene 1440	
Dükkân-ı kassâb der-bâb-ı kapan-ı arz bir bâb fî yevm 6 akçe	Hâsıl fî sene 2160	
Dükkân-ı habbâz der-bâb-ı hân-ı arz bir bâb fî yevm 6 akçe	Hâsıl fî sene 2160	
Hücrât ma'a seki der-hân-ı arz iki bâb beher bâb fî yevm 2 akçe	Hâsıl fî sene 1440	
	Yekûn _____	7200
	Cem'an _____	17480
Minha el-masârif _____		
Be-cihet-i ta'âmiyye der-zaviye-i mezbûr, fî yevm 15		
Cihet-i tevliyet der-yed-i Şeyh Baba, fî yevm 5		
Cihet-i nezâret, fî yevm 3		
Cihet-i kâtib-i vakfi fî yevm 2		
Be-cihet-i meremmet-i türbe-i m., fî yevm 1		
Be-cihet-i vazife-i Mevlânâ Mehmed el-müderris bi-tar3ikü'l-buka'a der-Câmi'i Gence, fî yevm 15		
Be-cihet-i vazife-i ferrâş, fî yevm 1		
Serdâr canibinden emr virilüb berât olunmuşdur		
	Yekûn yevm _____	42
	Ber-mûceb-i şürût vakf kayd olunmuşdur. ⁴⁵	

⁴⁵ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defteri (TTD), No: 699, s. 288; Ali Sinan Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2011, s. 169-170.

4.B. 33 NO'LU DEFTER

Ze'âmet be-nâm-ı Mehmed bin Abdullah
Karye-i nehr-i Kozanlı Bağ nâm-i diğerk Çekberî
nezd-i karye-i Kuşkara nısf malikâne-i vakf-ı zaviye-i Hazreti Şeyh
Nizâmî ve nısf malikâne ve temâm divânî timâr gayr-ı ez harir
Hâsıl 3500⁴⁶

5. GENÇE-KARABAĞ BÖLGESİNDE BULUNAN DİĞER VAKIFLAR

Azerbaycan ve Kafkasya bölgesindeki askeri, idari ve sosyal yapısını ortaya koyarken elde mevcut bilgiler doğrultusunda bilhassa Osmanlı dönemi kayıtlarından faydalanılmaktadır. Bu noktada Gence ve Karabağ bölgesinin tapu tahrir kayıtlarındaki bilgiler oldukça muhteviyat içermekte bölgenin ekonomik ve sosyal tarihini gün yüzüne çıkarmaktadır. Osmanlı Devleti şark seferlerinin neticelenmesi ve asayişin temini sonrasında hemen istimalet ve imar faaliyetlerine hızlıca başlamış, civardaki önemli şehirlerin ve nahiyelerin mamur ve abâdan olması için hareket geçmiştir. Bölgede gelir ve giderlerin tespiti, arazinin has ve tımarlara taksimi gibi amaçlarla tahrir yapılmıştır.⁴⁷ Böylece Osmanlı

⁴⁶ BOA, TTD, No: 699, s. 33; Ali Sinan Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, s. 171.

⁴⁷ Ali Sinan Bilgili, "Osmanlılar ve Gence", *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi 13-15 Ekim 2015 Gence)*, haz. Merve Uğur, c. I, Ankara 2017, s. 128.

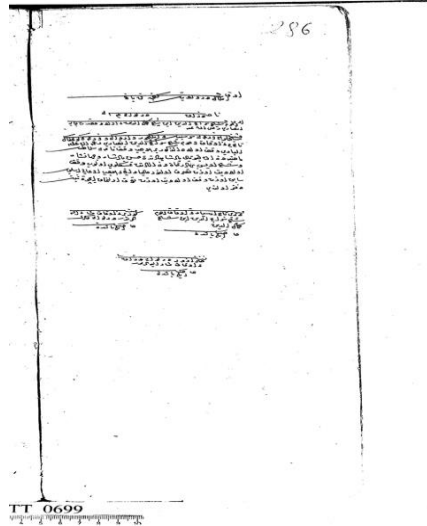
mali sistemine alınan bölge daha sonra yapılan idari düzenleme ile Karabağ Gence Beylerbeyliği oluşturulmuş ve Gence de bu eyaletin merkezi olmuştur.

Gence merkezli oluşan ilk Osmanlı idari sistemi aynı minvalde ikinci döneminde de uygulanmaya çalışılarak mali ve idari düzen tesis edilmiştir. Bahsi geçen Osmanlı hâkimiyeti süreçlerinde vakıf müesseselerinin oluşturulması ve var olan vakıfların devamının sağlanması, Osmanlı kurumsal yapısının vazgeçilmez bir unsuru olarak bölgede uygulanmıştır. Bu minvalde eldeki tapu tahrir kayıtlarında Gence'de İmam-zâde Şeyh Muhammed Zaviyesi, Şeyh Nizâmî-i Gencevî Zaviyesi, Şeyh Karaman Baba Zaviyesi, Ali Bahşî Zaviyesi, Şeyh Muhammed Zaviyesi, Hz. Cabir-i Ensarî (r.a.) evladından Şeyh Siraceddin-i Ensarî ve Şeyh İzzeddin-i Ensarî Zaviyeleri, Sultan Ahmed (Şehriyarî) Camileri ve meçhul bir aile vakfı gibi vakıflar kurulmuş veya var olanlar devam ettirilmiştir.⁴⁸

Yukarıda tafsilatıyla Şeyh Nizâmî Gencevî zaviyesi vakfında olduğu gibi bir vakfın hukuki kaideleri, mahiyeti, gelir ve gider kayıtları ile sosyal ve ekonomik yapıdaki yeri gibi birçok yönden bilgilerin elde edildiği bu vakıflar Azerbaycan kültür tarihi için de oldukça büyük bir ehemmiyete sahiptir. Biz bu noktada iki vakfiyenin daha kısa bir açıklamasını buraya alarak dönemin sosyal ve kültürel yapısına ışık tutmaya çalışacağız.

5.1. Şeyh Siraceddîn-i Ensarî Zaviyesi Vakfı

İslam fetihlerinde bulunmuş ve en çok hadis rivayet eden Hz. Cabir-i Ensarî (r.a) soyundan gelen ve Şeyh Kemaleddîn'in oğlu olan Şeyh Siraceddîn-i Ensarî adına kurulan bu vakıf Gence şehrinin Dizyak nahiyesinde Şeyhler köyündedir. Tahrir defterinden anlaşıldığına göre Celayir hükümdarı Şeyh Üveys I tarafından vakıfnamesinin verildiği, sonrasında da Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevîler ve Osmanlı dönemlerinde devam ettirildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu vakfın mallarını zaviye heyetine mukarrer kıldığı ve tüm gelirinin evladiyelik olarak kaydettiği tahrir kaydında sabittir. Bu zaviye vakfına Şeyhler köyü, Sersebil, İlekçor, Ardak Gülhagân Mezraları, Hanzaur köyü, Arasbar nahiyesinde Diri, Hekri nahiyesinde Güzir köylerinin gelirleri vakfedilmiştir.⁴⁹

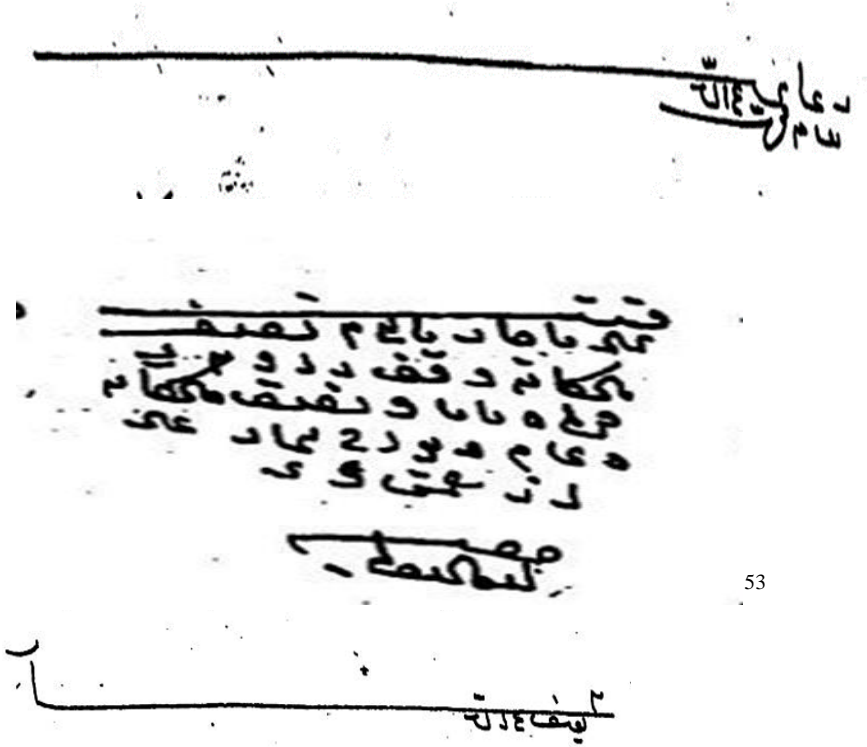
⁴⁸ Ali Sinan Bilgili, İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), s. 19-28.

⁴⁹ Ali Sinan Bilgili, İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), s. 25-26.

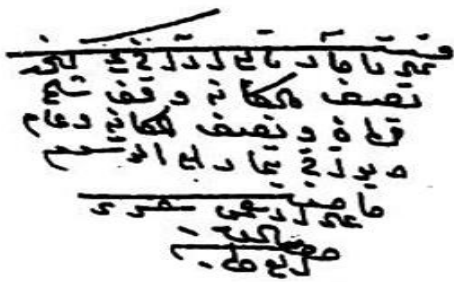
⁵⁰ BOA, TTD, No: 699, s. 286.

5.2. Şeyh Karaman Baba Zaviyesi Vakfı

Gence’de bulunan bu zaviye vakfı Türk-İslam kültürünün tarihi şahsiyetlerinden biri olan Karaman Baba adına XV. Yy’da kurulmuş olduğu düşünülmektedir. Karaman Baba hakkında elde kesin bilgiler olmamakla beraber Pir Karaman adlı bir kolonizatör Türk dervişinin Karakoyunlu İskenderşah zamanında ve Cihanşah döneminde yaşadığı bilinmektedir.⁵¹ Pir Karman ve Karaman Baba’nın aynı kişiler olup olmadığı bilinmemektedir. Cihanşah’tan kısa bir süre önce ölen Pir Karman’ın oğulları Berda bölgesinde hüküm sürmüşlerdir. Tahrir kaydına göre Arrani-yi Gence nahiyesinin Tacar köyündeki çeltik Nehri’nin 6000 akçelik yarım hisse geliri bu zaviyeye vakfedilmiştir.⁵²

53

54

KAYNAKÇA

⁵¹ Tihranî, Abu Bekr-i, Kitâb-ı Diyarbekriyye, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 93, 283.

⁵² Ali Sinan Bilgili, İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), s. 24.

⁵³ BOA, TTD, No: 699, s. 33.

⁵⁴ BOA, TTD, No: 699, s. 45.

- A.Zeki Velidî Togan, Azerbaycan, İA, c. II, s. 97
- A.Zeki Velidî Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981
- Ali Sinan Bilgili, "Osmanlılar ve Gence", *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi 13-15 Ekim 2015 Gence)*, haz. Merve Uğur, c. I, Ankara 2017, s. 119-148.
- Ali Sinan Bilgili, İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI.-XVIII. Yüzyıllar), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2011.
- Azîmî Tarihi, Selçuklular dönemiyle İlgili Bölümler*, (H. 430-538=1038/39-1143/44), Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006.
- Bertold Spuler, İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1987.
- Coşkun Erdoğan, "Harezmşahlar", Ortak Türk Tarihi, Edt. Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Gömeç, Osman Karatay, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2019, s. 267
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defteri (TTD), No: 699, s. 288.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defteri (TTD), No: 699, s. 33.
- Edward Browne, A Literary History of Persia, c. II, 1956, Cambridge At The University Press, Ahmed Ateş, "Nizâmî", İA, c. 9, s. 318-327.
- el-Hüseynî, Şadrüddîn Abül-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.
- Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018.
- Gürsoy Solmaz, Selçuklular'dan Osmanlılar'a Gence, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- Hammer, Baron Joseph Von, Büyük Osmanlı Tarihi, Haz. Mümin Çevik, MMP Baskı, İstanbul 2010.
- Harimî, Rahimî-zâde İbrahim Çavuş, Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence (Osmanlı –İran Savşalrı ve Gence'nin Fethi 1583-1593), Haz. Günay Karaağaç-Adnan Eskikurt, Çamlıca Yay., 2010.
- İbn-i Bîbî, el-Hüseyn b. Muhammed b. 'alî el-Ca'ferî er-Rugedî, *el-Avâmirü'l-'alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, Haz. Adnan Saduk Terzi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1956.
- İbnü'l-Adîm, *Biyogarfilerle Selçuklular Tarihi Bugyet't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.
- İsmail Aka, "Şahrüh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri", Tarih İncelemeleri Dergisi, say. IV, 1989, s. 1-20.
- İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eskiçağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Haz. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kalankatlı Moses, Alban Tarihi ve alban Salnamesi Mhitar Koş, Azerbaycan Türkçesine Çev. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yay., İstanbul 2006.
- Lamiya Mustafayeva, Nizâmî Gencevî'nin Felsefesinde Manevi Değerler, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Bursa 2022.
- M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Atatürk Üniversitesi Ya., Sevinç Matbaası, Ankara 1976.
- Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizâmî*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1951.
- Mehmet İpşirli, "Buk'a", DİA, c. 6, s. 386-387.
- Mirza Bala, "Gence", İA, c. 4, s. 762-766.
- Nazir Akalın, "Nizâmî-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, say, 7/güz, 1998, s. 67-91.

Nəcəfli Tofiq Hübetoğlu, *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri*, Çarşıoğlu, Bakü 2012.

Oktay Efendizâde, “Gence”, DİA, c. 14, s. 17-20.

Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken yay., İstanbul 2004.

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Hakimiyeti*, Ötüken Yay., 2008.

Selânikî, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Haz. Mehmet İşpirli, c. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

W. Barthold, “Âzerbaycan ve Ermenistan”, Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 8, Say. 14, 1963, s. 77-87

Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İran*, c. II, Tahran 1339, s. 800

Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Anuştekinler Devleti*, Çev. Tural Rızayev, Özyılma Matbaası, İstanbul 2003.

Джошкун ЭРДОГАН
Доцент, доктор

**НЕКОТОРЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О ЖИЗНИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ, ЕГО
ВАКФИЙЕ И ДРУГИХ ВАКФАХ, СОЗДАННЫХ В ГЯНДЖЕ –
ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС ГОРОДА ГЯНДЖА
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: История Гянджи, Низами Гянджеви, система завийе и вакфа, османские тахрирные регистры, период Сефевидов и Османов, социально-экономическая жизнь города Гянджа

В статье рассматривается историческое развитие города Гянджа от древних времён до XX века, подчёркивая его политическое, военное и культурное значение. Название Гянджа встречается в различных формах в исламских, персидских, армянских и грузинских источниках. Существуют разные теории о происхождении названия. На протяжении своей истории город находился под властью сакских племён, хазар, арабов, сельджуков, Ильдегизидов, монголов, Джалаиридов, Кара-Коюнлу, Ак-Коюнлу, Сефевидов, Османов и был окончательно занят Россией в 1804 году.

Вторая часть посвящена жизни и личности великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви. Рассматриваются его широкие научные знания, владение несколькими языками, аскетический образ жизни, покровительство различных правителей, а также судьба его могилы после смерти. Его гробница неоднократно подвергалась разрушениям и восстановлению, пока в XX веке не была окончательно реконструирована.

Третья часть исследует вакф Зауийе шейха Низами Гянджеви на основе османских архивных данных. Хотя оригинальная вакфийя (устав вакфа) не сохранилась, османские кадастровые регистры 1595 года фиксируют значительные доходы вакфа — около 21 000 акче, получаемых от деревень, речных угодий, садов и городских лавок. Эти средства обеспечивали питание зауийе, зарплаты мутевелли, надзирателя, писца и служителя, а также содержание гробницы Низами.

Зауийе играла важную роль не только в религиозной и социальной сфере, но и в образовательной и экономической жизни города. В статье также представлены копии соответствующих древних рукописных источников.

*Joshcun ERDOGAN
Assistant Professor (PhD)*

**SOME STUDIES ON THE LIFE OF NIZAMİ GANJAVİ, HIS WAQFIYA, AND
OTHER FOUNDATIONS ESTABLISHED IN GANJA – THE HISTORICAL
PROCESS OF THE CITY OF GANJA
SUMMARY**

Keywords: History of Ganja, Nizami Ganjavi, Zawiya and waqf system, Ottoman Tahrir Registers, Safavid–Ottoman period, Socio-economic life of the city of Ganja

The article outlines the historical development of the city of Ganja from ancient times to the 20th century, highlighting its political, military, and cultural significance. The name of Ganja appears in various forms across Islamic, Persian, Armenian, and Georgian sources. Different theories exist about its origin. Throughout history, the city came under the rule of the Saka, Khazars, Arabs, Seljuks, Eldiguzids, Mongols, Jalayirids, Qara Qoyunlu, Aq Qoyunlu, Safavids, Ottomans, and was eventually occupied by Russia in 1804.

The second part focuses on the life and personality of the great Azerbaijani poet **Nizami Ganjavi**. It discusses his extensive scholarly background, multilingual abilities, ascetic lifestyle, sources of patronage, and the fate of his grave after his death. His tomb was repeatedly damaged and restored, eventually being reconstructed in the 20th century.

The third section examines the **Sheikh Nizami Ganjavi Zawiya Foundation**, using information from Ottoman archival records. Although the foundation's original deed (waqfiya) has not survived, the 1595 Ottoman cadastral registers document its substantial income—around 21,000 akçe—derived from villages, riverbanks, gardens, and urban shops. The revenues supported the lodge's food expenses, wages of the trustee, overseer, scribe, and caretaker, as well as the maintenance of Nizami's tomb.

The zawiya appears to have played an important role not only in religious and social services but also in the educational and economic life of the city. The article also includes reproductions of relevant ancient manuscript sources.

Daxil oldu: 06.11.2025-ci il